

Makkum, door H. Nicolai (285-318); typen van toverij, door de antropoloog W. de Blecourt (319-363). De twee laatsten doorbreken enigszins het Hollandse en 'Republikeinse' kader, maar ze wettigen daarmee het Nederland tot 1850 in de boektitel niet. De auteurs zijn ons vrijwel al len bekend door monografieën (met name proefschriften) of artikelen op het terrein dat zij hier opnieuw deskundig betreden. Sommige thema's zijn zeer alledaags, maar nog geen dagelijkse kost voor de huidige gemiddelde geschiedschrijver: marginaliteit, identiteit, protest, prostitutie, eer, middelaar. Hofcultuur, vreemd en eigen, genealogie, voorwerpen daarentegen zijn veel vertrouwder onderwerpen. Toch ligt het zonderlinge van deze bundel eigenlijk niet in de thema's als zodanig: dagelijks leven, eer, stakingen c. a. — het zijn alle onderwerpen die al minstens een eeuw lang in de Nederlandse historiografie een meer of minder geziene plaats hebben. En de wijken en buurten in Leiden krijgen al zonder 'etnografie' een prominente plaats in een, eveneens vorig jaar verschenen, medisch-historisch proefschrift (van Helena A. van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865* (Wageningen, 1992)).

Het nieuwe van het 'perspectief' zou hem kunnen zitten in de enorme hoeveelheid niet-Nederlandse literatuur waarnaar de auteurs verwijzen. Misschien dient dit een didactisch doel, mogelijk is het een zoveelste aanwijzing voor de zwakke Nederlandse identiteit — óók van de Nederlandse geschiedschrijvers. Het nut van die overladenheid lijkt me marginaal.

Redacteur Frijhoff biedt in zijn omvangrijke, soms wel wat omslachtige, inleiding (11-38) uitkomst. Hij beschrijft het drukke grensverkeer tussen de geschiedenis en andere geesteswetenschappen zoals sociologie, psychologie en antropologie (rechtswetenschap blijft ongevoemd). Wat culturele, sociale of politieke antropologie eigenlijk inhouden, wordt bekend verondersteld. De conclusie is eigenlijk slechts deze: dat historici — zoals gebruikelijk! — gewoon wat modieuze begrippen hebben opgepikt waarvan zij dan zeggen dat die 'attenderende' waarde hebben. De auteurs van de bundel hebben zich door het werk van Burke, Douglas, Goffman *e tutti quanti* laten inspireren. Enfin, de attente lezer kan er content mee zijn. Het is een lezenswaardige, leerzame, misschien wel inspirerende bundel, fraai geïllustreerd — afgezien van de slechte kwaliteit der kleurenfoto's — en van een bruikbare index voorzien.

A. H. Huussen jr.

G. J. de Langen, *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen* (Dissertatie Groningen 1992; Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1992, 395 blz., f58,-, ISBN 90 6243 124 5); E. Knol, *De Noordnederlandse kustlanden in de vroege middeleeuwen* (Dissertatie VU Amsterdam 1993; Groningen: de auteur, 1993, 271 blz., ISBN 90 801405 1 1).

Na een voortvarende start onder A. E. van Giffen en een reactivering in de jaren zestig onder Van Giffens opvolger H. T. Waterbolk raakte het archeologische onderzoek van de prehistorische en vroegmiddeleeuwse bewoning van het Noordnederlandse kustgebied—laten we zeggen: het 'terpenonderzoek' — wat in de versukkeling. Ruim tien jaar geleden is de draad gelukkig weer opgepakt en dat heeft inmiddels geresulteerd in een aantal vernieuwende proefschriften: dat van Marijke Miedema uit 1983 en die van Gielis de Langen en Egge Knol die kort na elkaar in 1992 en 1993 zijn verschenen. Dat vernieuwende zit hem volgens De Langen (141) in het feit dat de aandacht niet meer is gericht op één enkele, door de onderzoeker zelf opgegraven nederzetting, maar dat de bewoning binnen een groter gebied wordt onderzocht. Naast het veldwerk van de onderzoeker zelf vormen vooral de verslagen van reeds uitgevoerde opgravingen een belang-

rijke kennisbron. Archeologen voeren namelijk al te vaak een race tegen de klok; zij spoeden zich van de ene noodopgraving naar de andere. Wat zij aantreffen, wordt zeer goed gedocumenteerd, maar tijd om de documentatie vervolgens vol ledig en degelijk te analyseren is er al te vaak niet. Welnu, precies wat dat betreft hebben de drie genoemde promovendi uiterst verdienstelijk 'achterstallig onderhoud' uitgevoerd, om het zo maar eens te zeggen.

Toch zijn de studies van De Langen en Knol volkomen anders opgezet. De laatste bestrijkt het hele noordelijke kustgebied, de eerste slechts een onderdeel, Oostergo — Friesland tussen Boorne en Lauwers. Bij Knol speelt het artefactenonderzoek een belangrijke rol, bij De Langen nauwelijks; hij richt de analyse op bewoningssporen en op niet-archeologische, voornamelijk historisch-geografische gegevens, zoals kaartmateriaal. Bij Knol staan dan ook de nederzettingen centraal, bij De Langen de ontwikkeling van het cultuurlandschap. Het laatste verdient enige nadruk omdat de ondertitel van De Langens boek de inhoud bepaald niet dekt. Wie mocht denken er iets in aan te treffen over de landbouw, over de roemruchte 'Friese handel' in de duistere eeuwen of over de relatie tussen beide, komt bedrogen uit. *Middeleeuws Friesland* gaat over bewoonbaarheid, bewoning en de uitbreiding ervan als gevolg van de grote veenontginningen. Natuurlijk heeft dat raakvlakken met de economische structuur, maar ik vind de uitwerking die De Langen aan het onderzoek daarvan heeft gegeven in veel opzichten onbevredigend.

Ik spits mijn kritiek toe op drie punten die tevens een vergelijking met het boek van Knol mogelijk maken: het karakter van de vroegmiddeleeuwse 'kerngewesten', de relatie tussen verkavelingspatroon en agrarische gebruiksfunctie en de plaats van de handel in de Friese 'boereneconomie'. Het begrip 'kerngewest' is enige jaren geleden door H. A. Heidinga in de Nederlandse prehistorie geïntroduceerd. In de vroege middeleeuwen zou de bewoning in ons land zich hebben geconcentreerd op 'eilanden' temidden van een zee van nog onontgonnen bossen en venen. Die relatieve isolatie zou een zeker saamhorigheidsgevoel en een zekere integratie op allerlei vlakken — het economische, sociale, politieke, culturele — hebben bevorderd. De 'identiteit' van kerngewesten moet volgens Heidinga dan ook herkenbaar zijn in archeologische vondsten. Heidinga's visie is later bekritiseerd door F. Theuws. Niet natuurlijke barrières maar de (wisselende) extensie van netwerken binnen de maatschappelijke elite zou territoriale eenheden als *pagi* (gouwen) en *terrae* in de vroege middeleeuwen hebben afgebakend.

Met betrekking tot deze discussie heeft het boek van Knol aanzienlijk meer te bieden dan dat van De Langen. In tegenstelling tot de laatste, heeft Knol een systematische poging gedaan om 'kerngewesten' in het Noordnederlandse kustgebied te identificeren, onder andere door vergelijking van aardewerk en andere artefacten, van nederzettingssplattegronden en van gebruiken rond de dodenbezorging. Ondanks deze degelijke methodiek vind ik de aanwijzingen — 'bewijzen' zou in dit verband al te sterk zijn uitgedrukt — voor het functioneren van 'kerngewesten' ook in Knols boek maar matig. En in elk geval wijst hij Oostergo niet als een afzonderlijk 'kerngewest' aan, maar pleit hij ervoor Ooster- en Westergo samen (ongeveer de huidige provincie Friesland minus de Stellingwerven) als één 'kerngewest' te beschouwen, dat zich in een aantal opzichten onderscheidde van Groningerland en Emsland.

De Langen meent daarentegen in zijn slotbeschouwing nogal pertinent dat Oostergo wel degelijk een apart 'kerngewest' is geweest (330, punt 3) maar zijn bewijsvoering is bepaald zwak en slechts gericht op één aspect, de relatief geïsoleerde bewoning. Hij probeert een soort van agrarische autarkie aan te tonen louter en alleen op grond van het verkavelingspatroon dat we pas van veel later kennen. Niettemin strekten de dorpsgebieden van de oude (terp)nederzettingen langs de boorden van de Boorne zich volgens De Langen uit van de kust over de hoge kwelderrug door de lage knipklei tot op het weer wat hogere veenachterland. In potentie konden

de boeren zo in alles voorzien: akkerbouw, veeteelt en brandstof. Of ze dat ook werkelijk hebben gedaan, is, zo moet De Langen uiteindelijk zelf toegeven, 'archeologisch niet te bewijzen' (331). De Langen had dus voorzichtig moeten zijn en die vermeende agrarische differentiatie hooguit op een bovenmdividueel, regionaal niveau aannemelijk moeten maken. Maar hij is verder gegaan: hij heeft aangenomen dat '*afzonderlijke boerenbedrijven* maximaal gedifferentieerd, maar onderling in opbouw gelijk waren' (280, vgl. 310; cursivering P. H.). Dit zou erop neerkomen dat al in de vroege middeleeuwen elke boerderij op een kavel lag, die 'opstreckte' van de kust tot op het veen en dat bovendien bezit en gebruik van 'complete' boerderijen steeds samenvielen. De Langen kan dat natuurlijk in de verste verte niet aantonen.

Waarom De Langen zijn interpretatie op dit punt zo heeft geforceerd is wel duidelijk: zij vormt de hoeksteen van zijn visie op de transformatie van de Friese economie rond het jaar 1000. Toen zou de 'boerenbestaanseconomie' zijn veranderd in een 'boerenmarkteconomie'. De eerste moeten we niet zien als een volkomen gesloten subsistentie-economie, al maakte het gemengde karakter van de agrarische bedrijvigheid een geregelde intra- en interregionale handel in basisprodukten feitelijk overbodig. Er moeten — allemaal volgens De Langen — geregelde overschotten zijn geweest, die via processen van reciprociteit en redistributie werden 'herverdeeld' door de maatschappelijke elite. Behalve dat De Langen deze beide toverwoorden van het moderne ethno-archeologisch onderzoek zonder enige nadere toelichting introduceert, geeft hij zo impliciet een beeld van de sociale structuur van Oostergo dat door geen enkel empirisch gegeven wordt ondersteund. Ook dit aspect is door Knol veel consequenter en consistentier uitgewerkt in een zorgvuldige studie van opgegraven prestige-goederen. De vondsten van gouden sieraden, runeninscripties en 'schatten' wijzen inderdaad ongetwijfeld op het bestaan van een lokale maatschappelijke bovenlaag. Maar of dat nu volstaat om de sociale verhoudingen in het kustgebied te karakteriseren als 'enkele door elite-netwerken verbonden Personenverbanden met nog veel tribale trekken' (Knol, 237), waag ik sterk te betwijfelen. Bij gebrek aan voldoende gegevens is Knol hier, net als De Langen, bezweken voor de verleiding om de interpretatie verder 'op te rekken' in de richting van het 'werkmodel' dan verantwoord is.

Wel aantrekkelijk, maar niet echt nieuw is De Langens hypothese dat de grootscheepse veenontginningen vanaf de tiende eeuw (verdere?) agrarisch-economische differentiatie en daarmee de opkomst van regionale markten in de hand hebben gewerkt. Daarentegen is de conclusie uit verschillende opgravingen in de oude stadskern van Leeuwarden dat deze plaats vóór de twaalfde eeuw niet aantoonbaar een handelsfunctie had (hoofdstuk 4) andermaal (te) mager als bewijs voor de veronderstelling dat Oostergo in de vroege middeleeuwen helemaal geen (regionale) markten had. We blijven zo ook zitten met een oude vraag die Knol evenmin verder heeft kunnen oplossen: in hoeverre was de befaamde 'Friese' handel uit de vroege middeleeuwen geïntegreerd in de agrarische economie van het Noordnederlandse kustgebied? Ook in het licht van de recente internationale discussie hierover (ik denk aan het werk van Hodges en Lebecq) zouden nieuwe gegevens uit de Friese kernlanden zelf welkom zijn. In dat opzicht zijn beide hier besproken proefschriften ietwat teleurstellend.

Samenvattend zou ik zeggen dat het boek van De Langen vergeleken met dat van Knol een beter beeld geeft van de landschappelijke ontwikkeling en de evolutie van nederzettingen. Vooral het hoofdstuk over de 'grote ontginningen' uit de hoge middeleeuwen (hoofdstuk 2) is overtuigend en voegt veel toe aan wat we inmiddels weten over de ontginningen elders in laag-Nederland. Door koppeling van het klassieke artefactenonderzoek aan het onderzoek van omgevingsfactoren is Knol er echter beter dan De Langen in geslaagd om het Noordnederlandse kustgebied te betrekken bij de discussie rond bestaan en karakter van 'kerngewesten'. Daarbij geeft hij een goed overzicht van de (handels)contacten van het Noordelijke kustgebied, een aspect van de

economische geschiedenis van 'Friesland' in de vroege middeleeuwen dat De Langen vrijwel onbelicht laat.

Beide auteurs verdienen complimenten voor de verzorging van de illustraties. Vooral de kaarten en plattegronden munten uit door overzichtelijkheid en ogen bovendien bijzonder fraai. Op dat punt kunnen wij, historici, nog veel leren van archeologen en historisch-geografen.

P. C. M. Hoppenbrouwers

C. M. A. Caspers, *De eucharistische vroomheid en het feest van sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen* (Dissertatie Utrecht 1992, Miscellanea Neerlandica V; Leuven: Peeters, 1992, xiv + 320 blz., Bf 1400,-, ISBN 90 6831 424 6).

Het uitgangspunt van Caspers is dat het onderzoek naar de middeleeuwse eucharistische vroomheid veel heeft geleden onder post-reformatorische en post-tridentijnse opvattingen, en dat het daarom noodzakelijk is het verschijnsel in zijn historische context te bestuderen. Zijn doel is 'herijking van een stuk geschiedschrijving' (*sic*; 5) door 'het vervaardigen van een samenhangend beeld van de genese en verdere ontwikkeling van de eucharistische vroomheid in de Nederlanden tot ca. 1500' (3).

In hoofdstuk I schetst Caspers de ontwikkeling van die vroomheid tot en met de invoering van Sacramentsdag. Hij gaat daarvoor terug tot de karolingische tijd, naar de Eerste Avondmaalstrijd, een debat tussen Paschasius Radbertus en Ratramnus. De eerste, wiens opvatting triomfeerde, formuleerde het zogenaamd 'eucharistisch credo', waarin *depresentia realis* van Christus in het sacrament werd beleden. Dit leerstuk kreeg zijn volle betekenis eerst na omstreeks 1050, ten tijde van de Tweede Avondmaalstrijd, vooral gericht tegen Berengarius. Geleidelijk groeide een consensus, die uitmondde in de transsubstantiatieleer, vastgelegd bij het Vierde Lateraans concilie (1215). Behalve in dit theologisch debat kreeg de eucharistische vroomheid ook vorm door liturgische vernieuwingen, zoals de elevatie van de hostie in de mis, en het toedienen van het *viaticum* aan stervenden, waarbij hen tevens het eucharistisch credo werd afgenomen. Belangrijk was verder de ontwikkeling van de idee dat men het sacrament niet noodzakelijk materieel hoefde te nuttigen, maar dat men ook geestelijk kon communiceren.

Vervolgens stelt Caspers de vraag hoe de eucharistische vroomheid gemeengoed werd 'voor de brede laag van het gelovige volk'. Hij spitst zijn betoog toe op 'vrome vrouwen en haar herders', omdat over hen relatief veel informatie beschikbaar is. Vooral onder begijnen en cisterciënzerinnen in de Zuidelijke Nederlanden heeft deze vroomheid volgens de auteur een 'krachtige verbreiding en ontwikkeling' gevonden (57). Omdat begijnen niet in claustrale gemeenschappen leefden, zou hun vroomheid uitstraling hebben gehad naar het volk. Hoe deze beïnvloeding in haar werk ging, blijft helaas onuitgewerkt.

In 1246 werd op instigatie van Juliana van Cornillon — volgens Caspers augustines (36), al lijkt het laatste woord daarover nog niet gesproken — in het bisdom Luik Sacramentsdag ingevoerd. Dit initiatief werd in 1264 overgenomen door paus Urbanus V, Jacob van Troyes, voordien aartsdiaken van Kempenland. Echt populair werd het feest pas toen het in 1317 door Johannes XXII werd opgenomen in de *Clementinae*. Caspers betoogt dat de argumentatie voor de invoering niet in de eerste plaats was geïnspireerd door Thomas van Aquino, zoals wel is beweerd, maar — mogelijk wel via Thomas — door het Zuidnederlandse 'begijnenmilieu', waartoe Juliana en haar medestanders naar mijn smaak wat al te gemakkelijk worden gerekend.

Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de uiterlijke kanten van de viering van Sacramentsdag. De processie die bij deze gelegenheid werd georganiseerd, was in veel plaatsen het hoogtepunt van